

ТИЛ ИЛИМИНЕ АРНАЛГАН ӨМҮР

ЖИЗНЬ, ПОСВЯЩЕННАЯ ЯЗЫКОЗНАНИЮ

A LIFE DEDICATED TO LINGUISTICS

Аннотация: Бул макалада кыргыз окумуштуусу, профессор К.Дыйканов тууралуу, т.а., анын тил илимине талыкпай эмгек кылып, кѣптѣгѣн илимий китептер жарыялагандыгы, ал эмгектеринде ѳзннн туруктуу позициясы, кѣз карашы бар экендигин далилдей билгендиги тууралуу кеп болот. Анын илим чѣйрѣсннѣ арналып жазылган эмгектерин терең теориялык негизднн эмгектер десек туура болот. Себеби окумуштуу К.Дыйканов тил илиминин кайсы тармагы боюнча эмгек жаратпасын, тнркологияда белгилнн болгон окумуштуулардын эмгектери менен кеңири таанышып, аларды кылдат анализдеп кѣрнп, анан эмгектеринин тиешелнн жерине колдонгонун кѣрннѣ да, туюуга да болот. Маселен, профессор зат атоочту изилдеп жатып, кыргыз тил илиминде гана эмес, жалпы эле тнркологияда да изилдѣгѣ алына элек накта зат атоочтордон ѳзгѣчелѣннп турган орунду жана тнрднн мейкиндик мамилелерди билдирген зат атоочтор да бар экендигин баамдай билген. Мындай сѣздердн ал кѣз жаздымда калтырбастан, алардын табиятын, функциясын ж.б. жактарын тактап, аныктап чыгуу максатында белгилнн тнрк окумуштуулардын эмгектери менен таанышып чыккан. Натыйжада ошол замандын талабына жараша жоопторду таап, аларды илимий чѣйрѣгѣ жеткирген. Профессор К.Дыйканов башка эмгегинде морфологиядагы бир катар талаш маселелерге да ѳз кѣз карашын билдирип коюуну илимпоздук милдети катары эсептеген. Маселен, **жаман**, **жакшы** сыяктуу сѣздерднн снйлѣм контекстинде зат атооч менен айкашып келгенде жана этиш менен айкашып келгенде морфологиялык жактан сын атооч боюнча калабы же этишке айкашып келгенде тактоочко ѳтнп кетеби сыяктуу маселелерге ѳзннн так, далилднн пикирин билдирген. Дегеле окумуштуунун илим жаратууда ѳз кѣз карашы, ѳз пикири, терең позициясы бар экенин анын кѣпчнлнк эмгектеринен байкоого болот.

Аннотация: В данной статье рассказывается о профессоре К. Дыйканове, об его неустанной работе по изучению языкознания, об издании им множества научных книг, где не только излагаются его научные убеждения, но и при необходимости отстаивается и доказывается его точка зрения и устойчивая позиция. Можно с уверенностью сказать, что его научные работы основаны на глубоком изучении теории языка. Дело в том, что в какой бы области языкознания кыргызский ученый К.Дыйканов не создавал свои труды, видно что, он

обязательном порядке изучал и внимательно анализировал труды известных ученых тюркологов, чтобы при необходимости использовать в своих научных публикациях их цитаты, достоверные высказывания. На основе своего накопленного опыта работы при изучении существительных профессор определил, что имеется гр уппа особых существительных, обозначающие место и различные пространственные отношения, которые

отличаются от существительных, используемых в настоящее время не только в кыргызском языке, но и в тюркологии в целом. Профессор не только не пропускал из виду такие слова, он тщательно их изучал, чтобы описать их природу, функцию и т.д. В результате он нашел ответы согласно требованиям того времени и донес их до научной среды. В другой работе профессор К. Дыйканов считал своим долгом как ученого высказать свою точку зрения по ряду спорных вопросов в морфологии. Например, он высказал свое четкое и основанное на фактах мнение по таким вопросам, как, при сочетании с существительными и глаголами остаются ли с морфологической точки зрения такие слова, как **плохой** и **хороший** прилагательными в контексте предложений, или же они при сочетании с глаголами становятся наречиями. Вообще по большинству его работ можно заметить, что у ученого есть своя твердо уверованная точка зрения, свое мнение, и глубокая позиция при создании научных работ.

Annotation: This article is about professor Professor Dyikanov K., namely about his tireless work on the study of linguistics, his publishing many scientific books, which do not only set forth his scientific beliefs, but also, if necessary, defend and prove his point of view and sustainable standpoint. It is possible to say with certainty that his scientific works are based on an in-depth study of the theory of language. The fact is that no matter in what field of linguistics the Kyrgyz scientist Dyikanov K. created his works, it is obvious that he necessarily had studied and carefully analyzed the works of famous Turkic scientists to use their quotations and reliable statements in his scientific publications if necessary. Based on his accumulated experience in the study of nouns, the Professor determined that there is a group of special nouns denoting place and various spatial relations, which differ from the nouns currently used not only in the Kyrgyz language, but also in Turkology in general. The Professor did not only overlook such words, but he carefully studied them to describe their nature, function, etc. As a result, he found the answers that meet the requirements of that time and brought them to the scientific environment. In another paper, Professor Dyikanov K. considered it his duty as a scholar to express his views on a number of controversial issues in morphology. For example, he expressed his clear and factual opinion on such questions as whether, when combined with nouns and verbs, such words as **bad** and **good** remain adjectives in the context of sentences from the morphological point of view, or whether they become adverbs when combined with verbs. In general, one can notice from most of his works that the scholar has his own firmly convinced point of view, his own opinion, and a profound standpoint in the creation of scientific works.

Негизги сөздөр: К.Дыйканов, тил илими, кыргыз окумуштуулары, тюркологдор, тилдин денгээлдери, сөз түркүмдөр маселеси, морфология, зат атооч, жардамчы атооч, сын атооч, этиш, тактооч.

Ключевые слова: К.Дыйканов, языкознание, кыргызские ученые, тюркологи, уровни языка, проблемы частей речи, морфология, имя существительное, служебные имена, имя прилагательное, глагол, наречие.

Key words: Dyikanov K., linguistics, Kyrgyz scientists, Turkologists, levels of language, problems of parts of speech, morphology, nouns, function names, adjectives, verbs, adverbs.

Окумуштуу Карбоз Дыйканов - кыргыз тил илиминин калыптануусуна жана анын андан ары өнүгүшүнө өткөн кылымдын ортосунан баштап зор салымын кошкон белгилги окумуштуу, тилчи, профессор экени илимий чөйрөгө белгилги. Анткени ал - өмүрүнүн кеп бөлүгүн кыргыз фонетикасы, морфологиясы, лексикасы, тилдин тарыхы, орфографиясы,

түрк тилдерин салыштырып изилдөө (салыштырма фонетика боюнча адис), сөздүктөрдүн түзүнүн, иштеп чыгуу менен алектенип, илимге зор салым кошкон инсан. Карбоз Дыйкановдун калеминен «Имя существительное в киргизском языке» (1955), «Кыргыз тилиндеги нднлр» (1959), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1957) (авторлошу С.Кудайбергенов), «Азыркы кыргыз тили (1958), «Кыргыз жазуусунун тарыхынан» (1958) (авторлоштору: Кудайбергенов С., Яншансин Ю.), Кыргыз тилинин тарыхынан (1980), «Өзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы» (1986), «Кыргыз орфографиясынын айрым маселелери (1988), «Кыргыз тилинин таблицалары» (1971), «Кыргыз тили таблицасы түрүндө» (1989), «Кыргыз тилинин көрсөтмө куралдары» (1990), «Араб жазуусун нйрөнүн» (1990) (авторлошу Ч.Дыйканова) ж.б. илимий эмгектер жаралган. Ошондой эле профессор К.Дыйканов сөздүктөр түзүнгө да көңүл бөлгөн. Ал тарабынан «Кыргыз тилиндеги грамматикалык терминдердин сөздүгү» (1956) иштелип чыгып, бул эмгеги 1961-жылы кайрадан басылып чыккан. Мындан тышкары бул окумуштуу 21 миң сөздүк өз ичине камтыган «Манас» эпосунун жиги алфавиттик сөздүгүн » (1988), 40 миң сөздүк турган «Кыргыз тилинин терс жана кери алфавиттик сөздүгүн» (1989) иштеп чыккан.

Толук маанилүү сөз түркмдөрүнүн ичинде түркологияда өзгөрүүнүн грамматикалык баалуулуктары боюнча эки, болгондо да, бири-бирине карама-каршы турган сөз түркмдөрүн болгон түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн негизин түзгөн зат атооч менен этиш өзгөчөлөнүп бөлүнүп турат. Демек, кыргыз тилинин грамматикалык системасында да негизги сөз түркмдөрүнүн бири катары этиш сыяктуу эле зат атооч орчундуу, негизги ролду ойноору белгилүү. Окумуштуу К.Дыйкановдун илим жаратуудагы илмдигине ыңгайлуу кылымдын 50-жылдары кыргыз тил илими үчүн али —дың темалардын бири болгон, ошол мезгилдерде колго алынып изилдене элек, жоопкерчиликтин тема болгон так ушул зат атооч туура келген. Ошентип, ал зат атооч сөз түркмүн боюнча кандидаттык диссертациясын жазып, аны ийгиликтүү коргоп, натыйжада ушул аталган тема боюнча «Имя существительное в киргизском языке» аттуу монографиясын 1955-жылы жарыялаган. Бул эмгекте автор тарабынан зат атоочко тиешелүү деп эсептелген жана мүнөздүн делген бардык өзгөчөлүк маалыматтар камтылган. Атап айтканда, Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги зат атоочтордун азыркы кыргыз тилиндеги зат атоочторго окшош, жакын экендигин тастыктаган факты-материалдар, ошондой эле араб, иран, орус тилдеринен кабыл алынган зат атоочтор, зат атоочтордун куранды мүнөздөрү аркылуу жасалыш жолдору, сөз өзгөртүүнүн категориялары болгон сан, таандык, жөнөткө, жак категориялары ж.б. жөнүндөгү илимий маалыматтар С.Е.Маловдун, Н.К.Дмитриевдин, А.Н.Кононовдун, Н.А.Баскаковдун, Н.П.Дыренкованын түркологиядагы фундаменталдуу эмгектерине таянуу менен жазылып чыккан. Аталган эмгегинде профессор К.Дыйканов ошол мезгилдерде түркологияда анча назарга илинбеген, атайын илимий изилдөөгө да алына элек жардамчы атоочтор тууралуу —орунду жана түрдүн мейкиндик мамилелерди билдирген зат атоочтор да бар,- деп нст, аст, ич, тыш, каршы, баш, ара, орун, алд, арт, жак, орто, туш, кыр, аяк сөздөрүн, сүйлөмдүн бир контекстинде зат атооч катары келгени менен, сүйлөмдүн экинчи бир контекстинде кызматчы сөздөр сыяктуу милдет аткарууга жөнөткөн болгон азыркы түрүнүнктөгү —жардамчы атоочторду мисалга келтирет. Мындай сөздөр окумуштуунун көз жаздымынан сырткары калбастан : —Эти существительные употребляются в роли послелогов в сочетании с предметными именами и часто выступают в значении наречий. Они сочетаются с притяжательными аффиксами и формами пространственных падежей,- деп эскерет. [1, 13-14-б.]. Автордун бул баштапкы мааниси зат атооч болгон сөздөрдүн жандоочтун милдетинде (орус.: в роли послелогов)

келет деп айтканы тегин жерден жаралган эмес. Анткени окумуштуу К.Дыйканов илимий чөйрөгө аттын кашкасындай белгилни болгон тнрколог А.Н.Кононов җнднн корифейлердин эмгектери менен кеңири тааныш болгондуктан, ошол мезгилдин талабына жараша жогоркудай пикирди тутунганы менен байланыштуу деп айтсак жаңылышпайбыз. Себеби биз жогоруда белгилегендей, К.Дыйканов бул эмгекти жаратууда бир катар белгилни тнркологдордун эмгектерине таянган. А.Н.Кононовдун тнрк тилине жана җзбек тилине арналган эмгектеринде бул сөздөр —послелогии-именал (кырг.: жандооч-атоочтор -К.А.) деп берилет [Караңыз: 2, 329-345-б.; 3, 315-326-б.]. Ал эми автордун аталган эмгектин тиешелни (13-14-б.) беттеринде санап җткҗн сөздҗрн таандык уландылар жана мейкиндик жҗндҗмҗлҗр менен айкашып келет деп айтканы - бнҗннкн кнндҗҗн —жардамчы атоочторго|| туура келген маселе. Ошентип, жардамчы атоочтор ал замандарда жакшы белгилни болбогону менен, бнҗннкн кнндҗрн алар атайын илимий иликтҗҗҗ илим изилдҗҗҗн Д.Алтаева тарабынан (биздин жетекчилигибиздин астында) ийгиликтнн изилденип, 2020-жылдын башында кандидаттык диссертация корголгон. [4, 2019]. ЖОЖдор нҗнн грамматикаларга жардамчы атоочтор алгач окумуштуу А.Турсунов тарабынан киргизилген [5, 207-222-б.].

Жыйынтыктап айтканда, профессор К.Дыйкановдун зат атоочко тиешелни аталган эмгеги азыркы учурда да җзнннн актуалдуулугун жоготпой келет. Анткени бул эмгек ушул багыттагы бир топ илимий эмгектерге негиз болуп, җзҗк болуп келе жатат.

Ал эми «Кыргыз тилиндеги нндннлҗр» (1959) аттуу эмгегинде окумуштуу К.Дыйканов алгач фонетика тууралуу жалпы маалымат берип, андан соң жазуу жҗннндҗ тншнннк, алфавит, тамга менен тыбыш, ннднн, ннснз тыбыштар, фонемалардын колдонулушу, нндннлҗрҗҗ тиешелни болгон сингармонизм, созулма нндннлҗр, алардын пайда болушу, нндҗштнк законго баш ийбеген сөздҗр тууралуу маалымат берет. Аталган китепте дегеле тнрк тилдериндеги сингармонизм ма селеси, җзҗҗҗ созулма нндннлҗрднн тарыхы тууралуу баалуу пикирлер берилгендиктен жана алардын (сингармония менен созулма нндннлҗрднн) тарыхына байланыштуу терең изилдҗҗ иштери жнргнзлҗҗнднктҗн, бул эмгек окумуштуулар, аспиранттар тарабынан азыр да җз баалуулугун жоготпогон эмгек катары колдонулуп келет.

«Кыргыз тилинин тарыхынан» (1980) аттуу эмгегинде болсо илимпоз тилдердин бири-бири менен лексикалык карым-катыш тнзншн ал тилдердин сҗзднҗнн байытуунун бир булагы деп белгилеп, днйнҗдҗ башка тилдер менен контакт тнзбҗҗҗн, лексикасы чет тилдеринин элементтеринен алыс турган бир да тил учурабасын баса айткан. Ошондуктан кыргыз тилинде да араб, иран, монгол, орус тилдеринен кирген сөздҗр бир кыйла орун алары кҗрсҗтнлнп, алардын биздин тилдеги аткарган функциялары, кыргыз тилине тийгизген таасирлери тууралуу илимий анализдер жасалган жана бул тилдердин статистикасы берилген. Ошондой эле кыргыз тилине тиешелни болгон нукура тҗл сөздҗр тарыхый аспектиден талдоого алынган.

Окумуштуу «Ғзбек жана кыргыз тилинин салыштырма фонетикасы» (1986) аттуу ЖОЖдор нҗнн жазылган окуу куралында кыргыз эли менен җзбек элинин адабий тилде байланыш жасоо аракеттери Совет мезгилинде гана жҗнҗҗ салынгандыгын белгилеп, эки тилдин ортосунда бир кыйла фонетикалык айырмачылыктар бар экенин тилдик фактылардын негизинде далилдейт. Мындай айырмачылыктар бир жагынан җзбек тилинин (уйгур тили менен бирдикте) тнрк тилдеринин тнштнк-чыгыш тобуна, тактап айтсак, карлук тобуна киргендиги менен байланыштуу болсо, ал эми кыргыз тили тнрк тилдеринин тнднк-батыш же кыпчак тобуна киргендиги менен байланыштуу экендиги эскерилет. Ошондой эле

Ўзбек тилинде кыргыз тилинен өзгөчөлөнүп ндннлрднн нндөштннг (сингармонизм) дээрлик сакталбагандыгы белгиленет. Ал эми араб, иран тилдеринен кирген сөздөр бул тилде кыргыз тилиндегиден да кыйла арбын экендиги, ошондуктан эки тилдин фонетикалык ажырымынын кеңейип кеткендиги тууралуу тиешелнн фонетикалык фактылар аркылуу далилднн берилет. Ошентип, бул эмгекте баштан аяк эки тектеш тилдин фонетикалык жалпылыктары менен өзгөчөлнктөрн салыштырылып берилип, натыйжада илимий жактан кызыктуу маалыматтар камтылган салыштырма пландагы эмгек жаралган.

Профессор К.Дыйкановдун «Кыргыз тилинин таблицалары» (1971), «Кыргыз тили таблицасы» (1989), «Кыргыз тилинин кѳрсѳтмѳ куралдары» (1990) аттуу эмгектеринде кыргыз тилинин таблицасын иштетип чыккан фонетика, лексика, морфология, синтаксис бѳлнмдѳрн (аталган эмгектердин улам кийинки басылыштарында) мнмкнн болушунча толукталып, тнзѳтнлнп берилип отурган. Орфография, орфоэпия, пунктуация маселелери четте калбастан, негизги материалдар менен чогуу берилген. Бул эмгектердеги материалдар жѳнѳкѳйдѳн татаалга карай принциби менен жайгаштырылган. Аталган эмгектер бннгннн кнндѳ да справочник катары ѳзгѳчѳ студенттердин, аспиранттардын такай пайдаланган китептери болуп калганын кѳрѳбнз.

К.Дыйканов: «Араб алфавитинде жазылган кыргыз, казак тилдериндеги материалдарды окуп нѳрѳннгѳ кызыккан адамдарга кошумча материал болот», - деп «Араб жазуусун нѳрѳннгн» (1990) (авторлошу Ч.Дыйканова) деген эмгегин да окурмандарга сунуш ѳткѳн. Бул эмгектин окурмандарга сунуш ѳтилишинин негизги себеби, китептин баш сѳзнндѳ тѳмѳнкнндѳй таамай, так белгиленген : «Кыргыздар менен казактардын адабий тили бѳлннгнп чыккандан кийин (1924-1930-жылдары) араб тамгасы менен жазылган иш кагаздар, токтомдор, газета-журналдар, китептер мамлекеттик архивде, китеп сатылуучу жайларда аз эмес. Башканы айтпаганда, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын эле кол жазма фондусунда 500 документ бар. Бирок ошол эски документтерди окуй турган жаштарды эл арасынан издеп табуу кыйын болуп, эл ѳткѳндн билбей калды», - деп баса белгилеп, араб жазуусун нѳрѳннгннн негизги зарылдыгын, кажетин билдирип кеткен. [6, 4-б.]. Чынында эле, тилибиздин тарыхында араб тамгасы менен жазылган баалуу эмгектерди окуй билип, тиешелнн маалыматтарды алуу нчнн, ошондой эле тил илимин салыштырып изилдѳѳчнлѳр нчнн араб жазуусун нѳрѳннгнп алуу илимпоздор нчнн ѳч качан ашыктык кылбашы белгилнн.

«Кыргыз тилинин морфологиясы» (1957) (авторлошу С.Кудайбергенов) аттуу ЖОЖдор нчнн окуу китебинин ѳтишке чейинки бѳлннгн К.Дыйкановдун тарабынан, ѳтиштен тартып эмгектин аягына чейинки бѳлннгн окумуштуу С.Кудайбергенов тарабынан иштелген.

Аталган морфологиядагы профессор К.Дыйканов тарабынан иштелген темаларды да биз мнмкнн болушунча кылдат карап чыгып, ушул макаланын чегинде иштеги полемикалуу деп ѳсептелген маселелерге кыскача анализ жнргнзмѳкчнбнз.

Маселен, профессор К.Дыйканов: —Кыргыз тилинде сѳз мнчѳлѳрн сыяктуу сѳздѳр менен бирге айтыла турган сѳз бѳлнктѳрн бар. Алар сѳз жасап, сѳзднктн байытпайт. Жардамчы сѳз десең жардамчы сѳзгѳ окшоп сурама атоочторду жандап айтылбайт. Мындай ѳзгѳчѳлннгннѳ карап, аларды сѳз бѳлнктѳсн (частица) деп ѳзннчѳ текшерннгѳ туура келет. Сѳз бѳлнктѳсннѳ - дыр, -бы, -чы жана -го сыяктуулар кирет (жазылчы, келчи, келдиго, сенби, малдыр, келгендир ж.б.),- деп ѳскерет [7, 24-б.]. Автор ѳз эмгектеринде ошол мезгилдерде атайын иликтенип, тактала элек бул -бы, -чы, -дыр тилдик элементтерин кѳз жаздымда калтырбай, аларга да кѳннл бѳлнп, пикирин билдирип коюуну туура кѳргѳндннгн анын тилдик материалдарды тыкан иликтѳѳгѳ алгандыгынан кабар берет. Негизинен 1950 -жылдарга

чейин бул аталган морфологиялык элементтерди мектеп грамматикаларын изилдөөчүлөр же мнчө карата кароо керектигин, же бөлүкчө деп эсептээрин чече албай турган мезгилде К.Дыйканов жогоркудай өз пикирин билдирип коюуну туура көргөндүгүн – анын ушул маселеге карата турукташкан көз карашынын бар экендигинен кабар берет. Анын негизинде өткөн кылымдын 50-60-жылдарында бул сыяктуу —майдал деп көп кенел бурулбаган маселелер гана эмес, сөз түрлөрү маселелеринде да алешемдиктер орун алган мезгил болгон. Ал эми жогорку (-бы, -чы, -дыр) тилдик бирдиктердин дароо бир жактуу болуп же бөлүкчө, же сөздүн ажырагыс бөлүгү болгон мнчө деп белгилөөгө, биздин пикири бизче, алардын мнчөдөн да өзгөчөлөнүп турган бир топ так, даана болгон мааниси себепчи болгон. Ошондуктан бул -бы, -чы, -дыр кыйла мезгилдерге чейин көбүнчө бөлүкчө катары, өтө сейрек учурда мнчө катары берилип келген. Бул проблемага акыркы чекит койгон окумуштуулардын бири Э.Абдулдаев болгон. Анын бул маселеге карата пикири таамай, так, таасын болгондуктан, окумуштуунун оюн бузбай берүүнүн туура көрүнүшү. Э.Абдулдаев : —Кээ бир түркологиялык эмгектерде сөз мнчөлөрүн да бөлүкчөлөрдүн тобуна кошулуп жүрөт. Алар суроо уландысы -бы (барбы? аты?), кндк уландысы -дыр (алгандыр, келгендир), өтүнүч жана суроо маанисинде колдонулуучу -чы (Асанчы? келчи?) ж.б. мнчөлөр. Булар кыргыз тилинде мнчөгө жакын, анткени мнчөлөр сыяктуу эле жалганып айтылган сөздөрдөгү нднн тыбыштарга ндөштүк закондор (эрин жана тандай кннн) боюнча өзгөрүп, бир канча тыбыштык вариант менен айтылат. Ал эми бөлүкчөлөр мындай фонетикалык кубулушка дуушар болбойт. Бөлүкчөлөр сөздөрдүн жана сөз тизмектерин жандап айтылат да, алардан кийин эч кандай грамматикалык форма кабыл алынууга тийиш эмес. Ошондуктан өзгөчө - дыр мнчөсү кыргыз тилинде бөлүкчө катарында эсептеле албайт, анткени бул мнчө өзүнөн кийин сөз мнчөлөрүнн кабыл ала берет: алыштырбызбы, баргандырбыз [8, 157-158-б.]. Ушундай пикирлерден кийин бул тилдик элементтер азыркы кыргыз тилинде мнчө катары гана таанылып келет.

Эмгекке андан ары назар салсак, окумуштуу К.Дыйканов сөздөрдүн түрлөрүгө бөлүнүшүнүн белгилерин (принциптерин) көрсөтүп жатып, жыйынтыгында: —Сөз өзгөртүүнүн мнчөлөр менен өзгөрбөй турган сөздөрдүн мнчөлөбөс сөздөр дейбиз. Андай сөздөргө: тактооч, сырдык сөздөр, байламта сөздөр кирет, калганы мнчөлөмө сөздөр, - деп белгилеген [7, 32-б.]. Түркологияда мындай көз карашты якут илимпозу Л.Н.Харитонов да карманып келет [9, 1943]. К.Дыйкановдун минтип сөз түрлөрүнүн —мнчөлөмө жана —мнчөлөбөс деп эки чоң топко бөлүнүшүн караганы, албетте, кубаттоого арзыйт. Өткөн кылымдын 30-жылдарында эле кызыл профессор К.Тыныстанов тарабынан —мнчөлөмө сөздөр, —сенек сөздөр, —мнчөлөбөс сөздөр деген терминдер колдонулганы анын —Кыргыз тилинин морфологиясы аттуу (1934 жана 1996-ж.) эмгегинен жолуктурабыз [10, 26; 100-103-б.]. Демек, К.Дыйканов өз мезгилинде ушул эмгектен таасирленип, сөздөрдүн, дегеле сөз түрлөрүнн жогорудагыдай терминдик аталыштарга бөлүнүп кароо кыргыз тил илиминин ички табиятына туура келерин аңдап, өзүнүн эмгектерине киргизгени, автордун туура чечими деп эсептөөгө болот. Бирок, тилекке каршы, К.Тыныстанов, К.Дыйканов колдонгон (—мнчөлөмө сөздөр, —сенек сөздөр, —мнчөлөбөс сөздөр) терминдер азыркы кыргыз тилинин грамматикаларында колдонулбай келет. Биздин пикирибизче, бул аталган терминдер кыргыз тилинин ички табиятына туура келгендиктен, көп кечиктирилбестен грамматикаларыбыздан орун алуулары абзел.

Профессор К.Дыйканов морфологияга арналган жогорудагы эмгекте жана ушул эле автордун зат атоочко арналган эмгегинде [7, 39-40-б.; 1, 5-8-б.] окумуштуулар арасында

тнрднн пикирди жаратып келаткан дагы бир тѣмѣнкндѣй кѣйгѣйлнн маселенин башын ачып берннгѣ аракет кылган. Илимпоз тарабынан коюлган проблеманын жагдайы алаканга салгандай так, даана тншнннктнн болсун нчнн анын жазган пикирин бузбастан толугу менен берели: —...Кирпич нй тургузулду десек, мында нйднн кирпичтен жасалганын билебиз. Бирок —кирпич| деген сѣз – зат атооч. Орус тилине которгондо —кирпичный дом| болуп, —кирпич| деген сѣзднн аягына роддун окончаниеси (-ный) уланып, орус тилинде сын атоочко җтѣт. Ошону нчнн орус тилин билгендер —кирпичный| деген сѣз орус тилинде катыштык сын атооч, кыргыз тилинде да катыштык сын атооч болот деп натуура талашып келишкен. Мындай болуунун себеби орус тилиндеги роддун окончаниеси - сѣз жасоочу кызматын да аткара тургандыгында. Кыргыз тилинде болсо андай мнчѣлѣр жок.

Аныктооч болгон зат атоочтор заттын эмнеден турганын, жасалганын билдирет. Ошон нчнн ал зат атоочко —эмне?! деген суроо менен бирге —кандай?! деген суроо бериле берет. Мисалы: Эмне нй салынды? же Кандай нй салынды? деп да сурай беребиз. Эгер зат атоочко сын атоочтон аныктооч болсо —эмне?! деген суроо коюлбайт. Орус тилинде да сын атоочко —что?! деген суроо берилбейт. Демек, аныктооч болгон зат атоочторду катыштык сын деп тншннднрнн туура эмес.

Орус тилиндеги катыштык сын атооч (относительные прилагательные) болгон сѣздѣрдн кыргыз тилине которгондо дайыма сын атооч болот деп тншнннн эки башка системадагы тилдин айырмачылыгын жана анын грамматикалык закондоруна толук тншннбѣгѣнднккѣ жатат |,- деп окумуштуу К.Дыйканов абдан туура, жыйынтыктуу жана далилднн пикирин билдирген. (Астын сызган – К.А.).

Бул козголгон маселеге карата жыйынтык пикир айтсак, агглютинативднн тилдер тобуна кирген кыргыз тили менен фрективднн тилдер тобуна кирген орус тилинин айрым проблемалары тууралуу илимий кѣз караштарды билдирнндѣ бул тилдердин структурасынын ички җзѣктнн җзгѣчѣлнктѣрннѣ, тнпкн маңызына (семантикасына) кылдат назар салып, анализдеп, андан соң профессор К.Дыйкановдун жолун жолдоп жыйынтык ой айткан оң деп эсептесе болот.

К.Дыйканов аталган морфологиянын 81-бетинде: —Сапаттык сын атоочтор (жакшы, жаман, мыкты) этиштик баяндоочтор менен байланышып снйлѣмднн бышыктоочу болуп да келет. Мисалы, жакшы окуучу жакшы окуйт дегендеги —жакшы| деген сѣзднн экинчиси снйлѣмднн бышыктоочу|- деп, ушул эле эмгектин 83-бетинде: —Сапаттык сын атоочтор заттын гана сын-сыпатын, сапатын билдирбей, кыймылдын да кандай сапатта болгонун билгизет, мындай учурда сын атоочтор тактоочтор сыяктуу (Ашыр карыя тнзнк снйлѣдн. Ленин атындагы колхоз айыл чарба шаймандарын сапаттуу ремонттошту) снйлѣмдѣ бышыктоочтук милдет аткарып калат|- деп, тил илиминдеги талаш жаратып келаткан маселеге җѣнѣкѣй, жатык тил менен, кыска жана нуска тншннднрнн менен чекит коет [7, 81; 83; 118-бб.]. Бул жерде да жогоркудай эле кээде окумуштуулар арасында талаш жаралып калган учурларын кѣрѣбнз. Себеби жакшы окуучу жакшы окуйт дегендеги экинчи жакшы этишти жандап келип жаткандыктан, ал морфологиялык жактан тактоочтук милдетте келет деп эсептеген илимпоздор да жок эмес. Бул жерде эки башка системадагы тилдердеги снйлѣмдѣрдн салыштырып алып, жыйынтыгында туура эмес пикирлер жаратып алуу болуп жатканын кѣрѣбнз. Анткени жогорку снйлѣм орус тилинде: хороший ученик хорошо учится деп которулгандыгынан эле келип чыккан маселе. Бул (орус тилиндеги) снйлѣмдѣгн салыштырылып жаткан сѣздѣрднн биринчиси хороший болуп сапаттык сын атооч экени формалдык кѣрсѣткнчн болгон -ий мнчѣсн аркылуу белгилнн болуп турса, аталган сѣздѣрднн

экинчиси сырткы турпаты жактан хорошо болуп тактооч экендигин даана айгинелеп турат. Ошондуктан бул тилде —жакшыл сөзн ученик деген зат атооч менен айкалышып келгенде хороший болуп, сын атооч катары келсе, учится деген этиш менен айкалышып келгенде хорошо болуп тактоочтук милдетте келет. Синтаксистик жактан кыргыз тилинде да, орус тилинде да талдоого алынып жаткан сөздөрдүн биринчи келгени аныктооч, экинчи колдонулганы бышыктооч болот. Жыйынтыктап айтканда, бул салыштырылып жаткан тилдерде —жакшыл сөзннн синтаксистик милдетинде бирдейлик болгону менен, морфологиялык жактан алып караганда өзгөчөлүктүн экенин көрөбүз. Ошондуктан окумуштуу К.Дыйканов кыска гана —жакшыл сөзн кайсы сөз менен айкашып келсе да сапаттык сын атооч экенин белгилеп жатат. Анткени бир жагынан бул эки тил эки башка топко кирген тил болгондуктан, ички тизилеш структурасында, маанисинде, фонетикалык сырткы турпатында өзгөчөлүктөр орун алары эсте болушу абзел. Ошол себептен да морфологиялык жактан айырмачылыкты көрөбүз. Бирок ошондой болсо да сүйлөм конструкциясында синтаксистик жактан дайыма бирдейлик орун алат.

Ушул маселеге сын атоочторду изилдеген илимпоз Б.Нмөталиева да кайрылбай өтүп кете алган эмес. Анын пикири К.Дыйкановдун пикирине шайкеш келгенин, экөөнүн ою бири-бирин гана толуктаганына күбө болубуз. Караңыз, Б.Нмөталиева: —Кыргыз тилинде тубаса сын атоочтордун тактоочтордон айырмалануучу өз алдынча морфологиялык көрсөткүчү жок. Синтаксистик функциясы боюнча тактоочтор сыяктуу бышыктоочтук милдет аткарат. Жакшы окуучу жакшы окуйт. Мында аныктооч жана бышыктооч болуп турган жакшы бири-биринен формалдык белгиси боюнча айрылган жок, бирок бул сын атооч сөз этиштин алдында тактооч сыяктуу бышыктоочтун милдетин аткарды. Синтаксистик мындай кызматына карап, жогорку мисалдагы сын атоочту тактооч деп ойлоого жарабайт, булар бири-бирине өткөн жок, синтаксистик функциясы гана өзгөрдү деп, ал бул аргументтерин дагы төмөнкүдөй жыйынтыкты далилдери менен тастыктайт: —Мындай учурда сын атоочторду башка сөз түрлөрүнөн айруучу мүнөздүн белгилери болуп, лексикалык мааниси жагынан заттын туруктуу белгисин көрсөткөндүгү; морфологиялык жагынан салыштырма жана күчөтмө даражаларынын бардыгы; синтаксистик жагынан аныктоочтук милдетти аткаргандыгы, б.а., лексика-грамматикалык нч белгиси боюнча аныкталууга тийиш,- деп жыйынтыктайт [5, 223-224-б.; 12, 9-11-б.]. Демек, тилдин проблемаларына илимий анализ жүргүзүлгөндө ар бир тилдин өзүнүн ички табияты эске алынуусу керек.

Жыйынтыктап айтканда, профессор К.Дыйкановдун тил илимине арналган көптөгөн эмгектери адабий тилибиздин калыптануусуна, өнүгүшүнө зор салым кошкон эмгектер болгондуктан, бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой, илимий чөйрөдө илимпоздор, аспиранттар ж.б. окурмандар тарабынан азыр да активдүү колдонулуп келет.

Колдонулган адабияттар:

К.Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке. -Фрунзе: Изд-во Акад.наук Кирг.ССР, 1955. – 104 с.

Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М., -Л., 1956. – с.

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. -М., -Л., 1960. – с.

Алтаева Д. Кыргыз тилиндеги жардамчы атоочтор жана алардын лингвистикалык парадигмасы. Филол.ил.канд. ... дисс. Авторефераты. -Бишкек, 2019. – 23 б.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. -Фрунзе: Илим, 1980. – 539 б.

Дыйканов К., Дыйканова Ч. Араб жазуусун нйрѣннг. -Фрунзе, 1990. – 100 б.

<https://bilim.akipress.org> > page:2 Дыйканов К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы . -Фрунзе, 1957. – 219 б.

АКТ -Акыркы кыргыз тили. 2-бѣлнм. -Фрунзе: Кыргызокуупедмамбас, 1958. -160 б.

Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. -Якутск: Госиздат.Як.АССР, 1943.

–82с.

Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. -Бишкек, 1996. – 106 б.

Нмѣталиева Б. Имя прилагательное в киргизском языке. -Фрунзе, 1965. -143 с